

Неминучість свободи людини як складова невизначеності світу

Бойченко М. І.,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
boichenko.m@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1404-180X>

Анотація

Невизначеність світу для людини певною мірою визначається способом включеності людини у світ. Свобода як здатність здійснювати свідомий вибір, який визначатиме подальшу поведінку людини, є чинником, який визначає внутрішню і зовнішню визначеність поведінки людини і водночас змінює визначеність чи невизначеність зовнішніх щодо людини подій.

Ключові слова: свобода, визначеність, невизначеність, вибір, обставини.

Abstract

The uncertainty of the world for a person is determined to some extent by the way a person is included in the world. Freedom as the ability to make a conscious choice that will determine a person's further behavior is a factor that determines the internal and external determination of a person's behavior and at the same time changes the determination or uncertainty of events external to a person.

Key words: freedom, certainty, uncertainty, choice, circumstances.

Невизначеність світу для людини зумовлена численними чинниками, серед яких можна розрізняти зовнішні і внутрішні. Свобода людини належить водночас до обох категорій. Як це не дивно і несподівано могло би прозвучати, свобода людини задіяна не лише у детермінації її внутрішніх процесів, але є складовою усіх тих більш масштабних детермінаційних процесів, у які задіяна людина – хоча і далеко не завжди як визначальний їх чинник. Свобода людини може поставати при цьому як спосіб зменшення невизначеності світу, так і як джерело її збільшення. У кожному разі людина не має можливості відмовитися від своєї свободи: чи прагнутиме хтось у такий спосіб зменшити невизначеність, чи збільшити її – так чи так змушений буде здійснювати свою свободу.

Неминучість свободи людини зауважував ще Жан-Поль Сартр, коли стверджував, що «людина приречена бути вільною» [4, с. 53]. Для Сартра це означає, що людина не є підвладною зовнішнім силам як тріска у вирі подій, але що цей вир подій людина завжди сприймає по-своєму і

позиціонує себе залежно від власного вибору, чим, можливо, і не змінює радикально хід цих подій, але однозначно не є їх рабом: для Сартра недоречно стверджувати, що існує якийсь «всенищівний потік, який невблаганно штовхає людину на здійснення певних учинків і тому може слугувати вибаченням... особа відповідальна за свої пристрасті» [4, с. 53]. Втім, вочевидь, не лише внутрішні бурі, які можуть охоплювати свідомість людини, не можна розглядати як непереборні обставини. Увесь світ, яким він є, – можливо, і не такий зручний і привабливий для людини – не може виносити вирок щодо життя людини. Те, що ми зустрічаємо довкола себе, могло би бути витлумаченим як знак – сприятливий або загрозливий, – якому людина мала би підкоритися. Однак, Сартр заперечує потребу і примус такої покори – навпаки, він стверджує, що лише сама людина створює ті чи інші «знаки» з подій, а відповідно, лише вона сама вирішує, що робити у тій чи іншій ситуації. Таке рішення не завжди є свідомим, однак воно завжди є власним рішенням, яке людина або чесно приймає як власне, або ж починає приписувати якимсь «вищим» силам – але це її власна атрибуція, а не реальне існування цих «вищих» сил: людина «сама розшифровує прикмети, причому так, як їй заманеться... людина, не маючи жодної підтримки чи допомоги, приречена щоразу винаходити людину» [4, с. 53]. Це врешті означає, що «людина є ні чим іншим, як її проектом самої себе. Людина існує лише настільки, наскільки себе здійснює» [4, с. 55].

Можемо прийняти цю доволі радикальну настанову як потенційну онтологію людини. Актуально ж ця настанова не виглядає надто реалістичною, оскільки все ж людина не може сама себе повністю створювати чи довільно змінювати – їй доводиться рахуватися як з матеріальним світом, так і з свободою інших людей. Однак, з цього потенціалу народжується припущення, що як проєкт, з урахуванням своїх перспективних можливостей, людина поступово може досягати значно більшого, аніж у даний конкретний момент. Справді, прихильники концепцій трансгуманізму та постлюдства, вочевидь, переконані, що людина може себе змінювати значно радикальніше, аніж це звикли очікувати [5]. Але навіть вони не можуть припускати, що людина може дозволити собі абсолютно усе. Сартр стверджує, що людина може щоразу, у кожній конкретній ситуації змінювати дещо – хоча би навіть і своє ставлення до цієї ситуації – і це матиме цілком реальні матеріальні наслідки, оскільки змінить вчинки цієї людини. І так щоразу знову людина може щось змінювати або ні – на свій власний вибір. Саме тому, за Сартром, «людина завжди незавершена» [4, с. 60]. Відповідно, незавершеною, а отже і неминучою залишається і невизначеність – тією мірою, якою вона залежить від рішень людини.

Втім, якщо Сартр стверджує, що «немає жодного іншого світу, окрім людського – світу людської суб'єктивності» [4, с. 60], то з цим можна погодитися хіба що з психологічного погляду, але навіть у психології, та й у інших науках поготів треба йти далі у виявленні позалюдських джерел визначеності і невизначеності. Адже визначеність – це далеко не завжди лише певність людини щодо якихось обставин, а невизначеність – далеко не завжди відсутність такої певності:

доля людини може бути визначена природними чинниками незалежно від її певності чи навіть обізнаності щодо цих чинників і цієї долі. Сам Сартр згадує інших людей як ту інстанцію, з якою так чи інакше доводиться погоджувати свої вчинки. Згадує він і матеріальний світ – але обговорює його переважно мірою прийняття цього світу самою людиною. Однак, сам він цю тему не розвиває – в усякому разі, для нього воля інших чи природничі обставини не є вирішальними у прийнятті людиною власного рішення.

Наскільки ця позиція є наївною, стає очевидним, якщо звернемося хоча би до ситуації війни, яка створює непереборний примус для людини і значно звужує коридор прийняття нею власних рішень. Водночас, війна значно розширює спектр невизначеностей, які оточують людину, порівняно з її життєвою ситуацією мирного часу. Втім, ці невизначеності людина все ж намагається увести у певні рамки, доки це вдається: так, наприклад, демократичні суспільства прагнуть не втрачати свої ліберальні засади навіть за умов війни [2]. Звісно, гарантувати успіх цих зусиль неможливо, однак, поки їх докладають, завжди є кращі шанси на їхнє втілення. Так, неминучим локальним спалахам ірраціонального прагнуть не дати поширитися на увесь фронт бойових дій, а тим більше на усе суспільство – однак, усі такі спроби локалізувати ірраціональне даються значно важче, аніж за мирних часів.

Однак, війна будь-якої миті може перетворитися на стихію, і тоді утримати її перебіг у певних рамках стає не менш, якщо не більш важко, аніж природні стихії і катаклізми. Звісно, і тут людина прагне побачити для себе можливість досягнути дечого раціонального і використати форс-мажорні обставини війни для здійснення давно назрілих, але радикальних суспільних рішень [1]. Однак, навіть найрадикальнішими рішеннями всередині власного суспільства навряд чи можна суттєво змінити хід війни, який диктує ворог-агресор і його союзники. Втім, це – теж вияв їхньої свободи, яка мала би досягати потрібної їм визначеності, однак врешті-решт більше працює на зростання невизначеності не лише для жертви агресії, але і для самого агресора та його союзників.

Певні межі війни може покласти сама природа – адже не лише у жертви агресії, але й у самого агресора у його війську також є людська втомлюваність і смертність, вичерпність мобілізаційного ресурсу тощо. А якщо взяти навколишній природний світ, то він не завжди створює сприятливі умови для війни: заважати реалізовувати воєнні цілі може і опір рельєфу місцевості, сезонні зміни стану природи тощо. Війна може дещо вплинути і на ці природні обставини, однак суттєво змінити їх не в змозі. Що вже казати про спроможності людини змінювати природу у мирний час, коли суспільство не мобілізує настільки потужно усі свої ресурси: матеріальний світ значною мірою диктує людині свою міру визначеності і невизначеності її життя.

Соціальні аспекти керування невизначеністю людської поведінки доволі вичерпно аналізує і систематизує теорія соціальних систем Нікласа Лумана, яка розглядає соціальну поведінку

людини як детерміновану чинниками подолання неймовірності у цій поведінці досягнути побудови успішної соціальної комунікації [3; 5]. Згідно цієї теорії невизначеність соціальної комунікації є предметом регуляції соціальних систем, а людська свобода доволі жорстко підпорядкована опціям вибору, який надають ці системи. Відповідно, мова йде переважно про визначеність людської поведінки, а невизначеність стосується переважно способу контролю соціальною системою своєї взаємодії з її довкіллям. Тут також невизначеність і ризику кожна соціальна система зокрема і всі вони у своїй єдності допускають лише у певному контрольованому діапазоні, за межами якого починається дисфункціональність соціальних систем.

І все ж, попри те, що тиск зовнішніх обставин на людину – і у вимірі визначеності, і у вимірі невизначеності – нерідко виявляється непереборним, людина, яка теж є частиною природи, здатна чинити власний вплив на неї. У науці цей вплив іменують антропогенним, і він зростає з еволюцією людства. Сумарно значущість цього впливу для людства відстежують учасники так званого Римського клубу [7]. На жаль свобода людства отримує тут зворотній бік визначеності її впливу на природу: хижацьке вичерпування природних ресурсів супроводжується далеко не завжди дружнім впливом людства на своє природне довкілля. Втім, діяльність Римського клубу якраз і спрямована на те, аби стримати цей деструктивний вплив, мінімізувати його і за можливості знайти шляхи його компенсації. Наскільки визначеним буде цей реабілітаційний вплив людства на природу – залежить вже від вибору самого людства, який складається з мільярдів виборів, які здійснює кожен з його представників. Кожна людина з 8 мільярдів жителів планети Земля може збільшити визначеність позитивного напрямку розвитку планетарної екосистеми, або ж відсутністю такого свідомого вибору збільшувати невизначеність подальшої долі людства і кожної людини.

Екологічний приклад наочно демонструє, наскільки людина взаємозалежна з природою, а отже наскільки людська свобода не лише детермінована зовнішніми чинниками, але й сама є чинником детермінації стану свого природного довкілля. І ухилитися від такого вибору і його наслідків стає дедалі важче для кожної людини, адже ці наслідки повертаються з кожним роком для кожної людини все швидше і все очевидніше.

Література

1. Бойченко М. Виправлення іменувань речей: примус війни у освіті і суспільному житті // Філософія освіти. 2022. Том. 28(1). С. 11-27. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-1-1>.
2. Бойченко, М. Війна за умов демократії: межі прийнятності // Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях : Матеріали ІХ міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2018 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Хом'як. К.: НТУУ «КПІ ім. І. Сікорського», 2018. С. 244-247.

3. Бойченко М. Подолання неймовірності соціального досвіду // Філософські проблеми гуманітарних наук. 2014. № 23. С. 23-26.
4. Сартр Ж.-П. “Екзистенціалізм – це гуманізм” / пер. з англ. А. Фурмана // Психологія і суспільство. 2022. № 2. С. 49-65. <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049>
5. Хейлз К. Н. Як ми стали постлюдством. Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / пер. з англ. Є. Марічева. К.: Ніка-Центр, 2013. 426 с.
6. Luhmann N. The Improbability of Communication // International social science journal. 1981. Vol. XXXIII. No. 1. Pp. 122-131.
7. Weizsäcker, E. U. von, Wijkman, A. (2017). Come On!: Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome. New York: Springer. 220 p. <https://doi.org/10.1007/978-1-4939-7419-1>